

**Kartografická spoločnosť Slovenskej republiky
a Geografický ústav Slovenskej akadémie vied**

HISTORICKÉ MAPY

Zborník z vedeckej konferencie

Editor: Ján PRAVDA

Bratislava 2005

O B S A H

Predslov	7
BELÁK Adrián, KONDÁŠ Štefan Informácie o archívnych dokumentačných fondoch v Ústrednom archíve geodézie a kartografie	9
BENŽA Mojmir História Slovenska na mapách školských dejepisných atlasov z 20. storočia	12
BOLTIŽIAR Martin Tvorba historických máp krajiny štruktúry Tatier na základe archívnych leteckých snímok a ich aplikácia pri hodnotení zmien krajiny	19
BRŮNA Vladimír, KŘOVÁKOVÁ Kateřina Analýza zmien krajinné štruktúry s využitím map Stabilního katastru	27
ČADA Václav Geodetické základy mapových děl 1. poloviny 19. století a jejich lokalizace do S-JTSK	35
HÁJEK Milan, MELICHER Ján, BARTALOŠ Július Bratislavský poludník Samuela Mikovíno – historická pamiatka	48
JASOVSKÁ Erika Faksimile mapy obce Lisková z roku 1792	55
KLEIN Bohuš Technické vybavenie kartografa 18. storočia	59
KOVÁŘOVÁ Helena Vzdělávací CD-ROM – Mapy Moravy ze 16. – 18. století	63
KOŽUCH Miroslav, BENOVA Alexandra Senec na mapách z 18. storočia	71
KVITKOVIČ Jozef Využitie 1. vojenského mapovania na štúdium fyzickogeografických zmien Východoslovenskej nížiny	78
LABUDA Martin Mapy vojenských mapovaní a ich využitie v krajinnoekologickom výskume	86
MACHAJDÍKOVÁ Elena Kartografické diela v zbierkach Slovenského národného múzea	92
MAJO Juraj, KUSEDOVÁ Dagmar Mapy národnostnej a náboženskej štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa Geografického lexikónu Uhorska (1851)	98
MAJTÁN Milan Mapy v rukopisnej slovenskej učebnici zemepisu sveta z roku 1760	102
MATAK Eduard, KONDÁŠ Štefan Poznatky o etapách určovania hranice katastrálneho územia na Slovensku	109
MELIŠ Jozef Lokalizácia amalgamačnej huty v Sklených Tepliciach podľa máp z 18. – 19. storočia	112
MIKŠOVSKÝ Miroslav, ZIMOVÁ Růžena Müllerova mapa Čech jako podklad pro 1. vojenské mapování?	122

MIKŠOVSKÝ Miroslav, SKLÁDAL Ladislav Ing. A. Koláčny, CSc. a jeho prínos do československé a svetovej kartografie	128
NIŽNANSKÝ Branislav Mapovojazyková analýza historických máp	132
PAPCO Pavol Využitie starších katastrálnych máp pri štúdiu výmolinej erózie	142
PEKAŘOVÁ Katarína Mapy v optike Ročenky Uhorského karpatského spolku	148
PEŠTÁK Jaroslav Základní výškový bod Molo Sartorio	156
PETROVIČ František Hodnotenie zmien využívania krajiny podľa historických máp	160
PIŠÚT Peter Príspevok historických máp k rekonštrukcii vývoja koryta Dunaja na uhorsko-rakúskej hranici (16. – 19. storočie)	167
PRAVDA Ján Staršie atlasy Geografického ústavu SAV	182
RAGAČ Radoslav Neznáma rukopisná mapa Šamorína z 18. storočia ako historický prameň	191
RAGAČOVÁ Júlia Mapy a plány v špecializovaných verejných archívoch na Slovensku	195
SEMOTANOVÁ Eva Mapy a plány v Historickém atlasu měst České republiky	199
SOKÁČOVÁ Patrícia Samuel Mikovíni – „slovenský Leonardo da Vinci“	209
ŠINDLEROVÁ Gabriela Využitie historických máp pri hodnotení geomorfologickej odozvy environmentálnych zmien	213
ŠLAHOR Peter Prehľad máp o rozhraničení Československa s Maďarskom	219
ŠURINA Bohumil, HUTÁR Vladimír Pôdne mapy Slovenska, ich história a súčasnosť	225
TOMEČEK Oto Banská Bystrica a jej okolie na mape 1. vojenského mapovania	231
VEVERKA Bohuslav Vývoj software pro lokalizaci map 2. a 3. vojenského mapování	239
VICHROVÁ Martina, ČADA Václav Kartografické vyjadrovací prostriedky a interpretace obsahu map druhého vojenského mapování	246

Oto TOMEČEK

BANSKÁ BYSTRICA A JEJ OKOLIE NA MAPE 1. VOJENSKÉHO MAPOVANIA

Po neúspechu vojsk habsburskej monarchie v sedemročnej vojne (1756 – 1763) a definitívnej strate priemyselného Sliezska analyzovali generáli Márie Terézie príčiny vojenských porážok, a ako jeden z hlavných dôvodov neúspechu označili nedostatok kvalitných vojenských máp. Na tento popud nariadila Mária Terézia ešte v roku 1763 začať práce na podrobnom mapovaní celej habsburskej monarchie, ktorých výsledkom mali byť podrobné a presné mapy vhodné na vojenské účely. Územie Slovenska sa mapovalo v dvoch fázach. V prvej fáze v rokoch 1769 – 1772 boli zmapované severné stolice Slovenska. Zvyšné slovenské stolice boli mapované v priebehu rokov 1782 – 1785 už za vlády panovníka Jozefa II.,¹ podľa ktorého mena sa zvykne 1. vojenské mapovanie často označovať aj ako Jozefské (Josephinische Landesaufnahme).

Mapový list 1. vojenského mapovania, na ktorom je znázornené mesto Banská Bystrica so svojim bezprostredným okolím, vznikol v roku 1783. V tom čase práce na mapovaní Uhorska viedol plukovník barón Andreas von Neu.² Samotný mapový list (Collone XIV, Sectio 9) vyhotovil podporučík Benda v jednoduchej mierke 1:28 800. Pri troch rôznych mierkach, v ktorých sa mapovalo (okrem jednoduchej aj v polovičnej a dvojnásobnej), išlo o mierku najpoužívanejšiu.

Na spracovanie tohto príspevku sme mali k dispozícii farebnú kópiu pôvodného mapového listu, uloženého spolu s ostatnými mapovými listami 1. vojenského mapovania vo Vojenskom archíve, ktorý dnes tvorí jedno oddelenie Rakúskeho štátneho archívu vo Viedni (*Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, Wien*).

Z pohľadu vtedajšej územnej správy sú na mape zobrazené územia Zvolenskej, Tekovskej a Turčianskej stolice. Podstatnú časť mapového zobrazenia zaberá územie Zvolenskej stolice. Tekov a Turiec zasahujú na predmetný mapový list len v minimálnom rozsahu na západnom okraji listu, kde sa rozprestierajú výlučne lesné oblasti Kremnických vrchov. Sídelnú štruktúru tu reprezentuje len jedna samota bez vlastného pomenovania (v súčasnosti známa pod menom Hostinec).

Z hľadiska aktuálneho geomorfologického členenia Slovenska môžeme na mape sledovať 3 celky: Zvolenskú kotlinu, Kremnické vrchy a Starohorské vrchy.

Oto TOMEČEK, Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, e-mail: padre@pobox.sk

¹ B. KLEIN, Jozefínske mapovanie, s. 82; tiež K. KUCHAR, Naše mapy odedávna do dneška, s. 87.

² Blížšie o ňom pozri J. PRAVDA, Stručný lexikón kartografie, s. 275-276.

³ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV - Sectio 9.

Najväčšiu plochu zaberá geomorfologický celok Zvolenskej kotliny, ktorý je na mape zastúpený svojou severnou časťou. Druhá najväčšia plocha zaberá celok Kremnických vrchov. Severný a severozápadný okraj mapy vyplňa celok Starohorských vrchov. Na znázornenie reliéfu sa použila metóda lavírovania a kreslenia skrížených šráf. Lavírovanie sa docielilo kombináciou dvoch druhov tónovania, pri ktorom bol strmší svah vždy ten tmavší. Podobne kratšie a hrubšie skrížené šrafy znázorňovali strmšie svahy.⁴ Plochy bez akéhokoľvek šrafovania znázorňovali roviny, alebo vyvýšené plošiny. Výsledkom použitia týchto metód mapovania bolo pomerne verné a plastické znázornenie reliéfu. Jednotlivé terénne prvky sú zakreslené väčšinou bez názvov. Pomenovania v husto zalesnenom a vyššie položenom teréne sú vzhľadom na použitie metód lavírovania a kreslenia skrížených šráf prakticky nečitateľné. Jedinými čitateľne pomenovanými tak zostávajú vrchy Bystrickej vrchoviny (podcelok Zvolenskej kotliny): Urpín (Urbín oder Gran Berg), Kalvária (Calvariberg), Vartovka (Koppinberg) aj so zakreslenou pozorovacou strážnou vežou pochádzajúcou už zo 16. storočia (Wacht), a napokon Stará kopa (Stara Kopez).

Pomenovanie riek a potokov je tiež len veľmi skromné. Svojím vlastným pomenovaním je označená len rieka Hron (Gran), riečka Bystrica (Bistrch Fl.) a Malachovský potok, avšak ten nesprávne ako Uturna Wasser. Potok pomenovaný ako Vdurna sa spomína už v metácii banskobystričského chotára v roku 1255 a dnes vieme, že je potrebné ho stotožniť skôr so susedným Radvanským potokom. Napriek skromnému názvosloviu je mapa Jozefského mapovania veľmi vhodná na rekonštrukciu pôvodnej riečnej siete so všetkými meandrami a riečnymi ostrovcami. Zaznamenáva nám totiž túto sieť ešte nezregulovanú. V prípade menších potokov sú mnohé meandre zakreslené pravidelne z čoho vyplýva, že nezachytávajú ich priebeh úplne reálne, ale mnohokrát len zjednodušene a schematicky. V prípade rieky Hron však už môžeme na mape sledovať veľký a dnes už neexistujúci meander medzi Šalkovou a Majerom, dva ostrovy medzi hlavným korytom rieky a hrabľovými náhonmi Horných a Dolných hrablí na zachytávanie dreva, ako aj tri bočné korytá Hrona pod banskobystričskou Mäsiarskou baštou. Ostrovy na Hrone máme zakreslené aj poniže Banskej Bystrice, pri Radvani, pri dedine Iľiaš a na úrovni Dolných Rakytoviec. Obrovskou výhodou je, že na základe priebehu jednotlivých potokov a riek môžeme určiť pôvodnú polohu sídla vzhľadom na riečny tok, čo je nezanedbateľným detailom pri výskume sídelných pomerov. Takto sa napríklad dozvedáme, že Horné Rakytovce ležali iba na pravom brehu Rakytovského potoka, a Dolné Rakytovce na jeho prítoku (dnes už na mapách nezakresleného) južne od Horných Rakytoviec. Na opisovanom mapovom liste sa nenachádza náčrt žiadnej väčšej vodnej plochy (jazerá, rybník, vodná nádrž). Máme tu však pri ústí Selčianskeho potoka do Hrona znázornené mokrade a v blízkosti Tajovského potoka v lokalite v súčasnosti známej ako Štiavničky, sú zakreslené kúpele. Popis na mape pod názvom sídla Banská Bystrica nás navyše upozorňuje na prítomnosť kyseliek.

Mapa 1. vojenského mapovania je tiež vhodným východiskom na rekonštrukciu rastlinnej pokrývky krajiny. Umožňuje rekonštruovať plochy rozšírenia lesných porastov, lúk a pasienkov, poľnohospodárskej pôdy a záhrad na konci 18. storočia. Záhrady nachádzame pri každom sídle a väčšinou sú znázornené tak, že obkolesujú zastavané plochy jednotlivých obcí buď zo všetkých strán, alebo aspoň z jednej strany. V tomto prípade teda ide len o zjednodušený, schematický náčrt tohto rajinného prvku. V prípade mesta Banská Bystrica, najväčšieho sídla na mapovom liste, sú znázornené záhrady už presnejšie, okolo Huštáku pri sútoku Bystrice a Hrona, za severozápadnými mestskými hradbami

v priestore dnešného sídliska Fortnička, za evanjelickým kostolom a pri Medenom hámri. Obrábaná pôda, úhorom ležiaca pôda, ale aj pastviny na suchých stanovištiach sú ponechané na mapovom liste vo farbe podkladu. Blížšia klasifikácia jednotlivých typov preto nie je možná. Nie je možné rozlíšiť, kedy kartograf zaznamenával pastvinu, úhor, či v tom čase obrábanú pôdu.

Pomerne presne sú však v mape odlišené lúky a pasienky ležiace na vlhkých stanovištiach, ktoré sú znázornené bledozelenou farbou.⁵ Rozšírenie týchto plôch môžeme sledovať predovšetkým pozdĺž vodných tokov, pričom najväčšia spomedzi nich sa nachádzala pri Hrone, východne od Banskej Bystrice medzi mestom a dedinou Majer (Horné lúky). V blízkosti mesta sa takáto vegetácia nachádzala aj v polohe Dolné lúky (dnešný Mestský park) na pravom brehu Bystrice.

Kartografické vyjadrenie lesného porastu neumožňuje síce rozlíšenie druhovej skladby lesa, umožňuje však rozlíšiť hustý súvislý lesný porast a na druhej strane riedky lesný porast. Prvý typ lesného porastu možno sledovať predovšetkým na západ od línie spájajúcej sídla Riečka – Tajov – Malachov – Pršany. Pri porovnaní so súčasným stavom vidíme, že táto hranica hustého súvislého lesa bola v sledovanom období zatlačená viac na západ od vyšších horských polôh, nakoľko dnes nám ostrovcy súvislého lesa schádzajú aj ďaleko na východ od spomínanej línie. Naopak v súčasnosti zaznamenávame rapídny úbytok lesa, oproti stavu v roku 1783, na opačnej strane línie ohraničujúcej hustý súvislý lesný porast, v podcelku Starohorských vrchov – Kordícka brázda. Menšie ostrovy hustého súvislého lesa môžeme na základe mapového podkladu sledovať aj vo Zvolenskej kotline, a to konkrétne v časti Bystrická vrchovina. Ide predovšetkým o vrch Stará kopa, západný strmý svah vrchu Urpín, oblasť Kozlinca a Kozlovského prielohu. S výnimkou oblasti okolo vrchu Vartovka, ktorá bola v čase mapovania úplne odlesnená, môžeme v oblasti Bystrickej vrchoviny sledovať porovnateľnú situáciu so súčasným stavom zalesnenia. Oproti tomu oblasti rozšírenia riedkeho lesa nachádzame na konci 18. storočia severne od obce Sásová (v súčasnosti lúky a bytová zástavba), na ľavom brehu Selčianskeho potoka medzi obcami Senica a Selce (v súčasnosti lúky a domová zástavba), v okolí Pršian a na strednom toku Rakytovského potoka (v súčasnosti lúky) a na vrchu Laskomer (v súčasnosti hlavne lúky a vápencový lom).

Pri percentuálnom porovnaní stavu zalesnenia na celej ploche mapového listu v čase Jozefského mapovania so súčasným stavom zisťujeme zhruba porovnateľnú situáciu. V 18. storočí tu preto už nemožno uvažovať o nejakých obrovských odlesnených plochách vzniknutých v dôsledku intenzívnej banskej ťažby, tak ako nám to dokladajú niektoré písomné zmienky z prvej polovice 16. storočia.⁶

Na skúmanom mapovom liste chýbajú akékoľvek priame zmienky o obyvateľstve. Na základe použitého názvoslovia však môžeme nepriamo vyvodzovať závery o etnicite územia, keďže kartograf nám do map zaznamenal v tej dobe v praxi zaužívané názvy. Kým pri názvoch vrchov a riek, ako sme už uviedli, sa uplatnilo slovenské aj nemecké názvoslovie, tak pri pomenovaní sídel sa podľa predpokladov uplatnilo hlavne slovenské názvoslovie.

Výlučne slovenským názvom boli označené sídla: Badín (Badin vel Badina), Kordíky (Kordik), Kostiviarska (Kostiviarska), Králiky (Kraliky), Kráľová (Kralova), Kremnička (Kremnicska), Kynceľová (Kinczelova), Majer (Mayer), Malachov (Ma-

⁴ L. V. PRIKRYL, Vývoj mapového zobrazenia Slovenska, tiež Slovensko na starých mapách, s. 140.

⁵ V. BRŮNA, I. BUCHTA, L. UHLÍŘOVÁ, Interpretace prvků, s. 109.

⁶ Ako príklad možno uviesť správu fúggerovského faktora Juraja Mertza z roku 1535, v ktorej upozorňuje na rozsiahle odlesnené plochy v okolí tunajších hút. Magyar erdészeti oklevéltár I., s. 35-36, č. 110.

lachov), Mólča (Muoltsa vel Molcsa), Nemce (Nemcze), Podlavice (Podlavicze), Pršany (Persany), Radvaň (Radwan), Riečka (Riecka), Rudlová (Rudlova), Selce (Szelec), Senica (Szenicza), Skubín (Skubin), Tajov (Tajova) a Vlkánová (Wulkanova). Skomolené slovensko-nemecké pomenovanie má Horná a Dolná Mičina (Ober Mitsina, Unter Mitsina).

Ojedinelé je zachovanie pôvodného latinského pomenovania v prípade dediny Sv. Jakub (St. Iacob). V ostatných prípadoch sa pri pomenovaní sídel uplatnilo dvojazyčné pomenovanie, a to buď slovensko-nemecké, alebo slovensko-maďarské. Aj v tomto prípade však bol vždy na prvom mieste uvedený slovenský názov: Sásová (Szásova, Sachsendorf), Iliáš (Elias vel Illésfalva), Šalková (Skalkova vel Salgó) resp. ako v prípade Hornej a Dolnej Mičiny, skomolený názov slovensko-nemecký: Horné Rakytovce (Ober Rakitowecz, Felso Rakitócz) a Dolné Rakytovce (Unter Rakitowecz, Also Rakitócz).

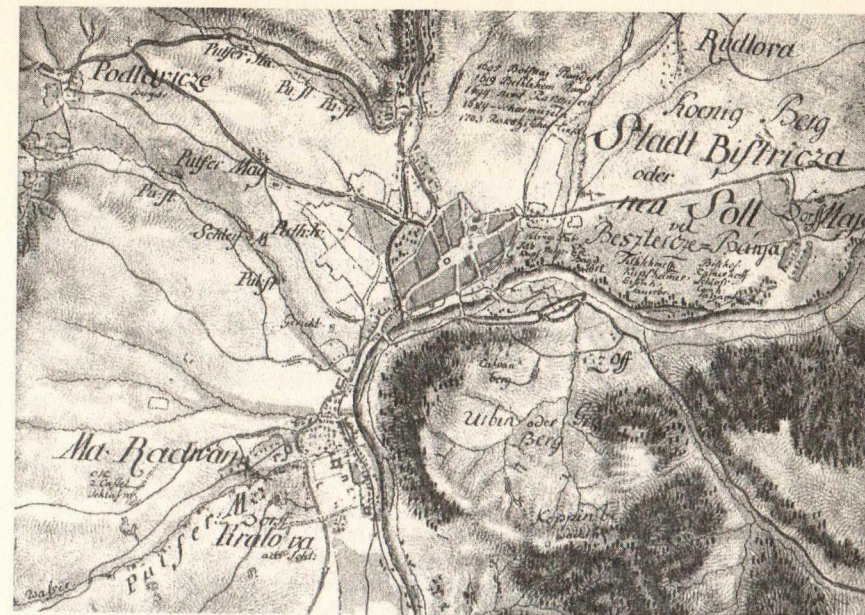
Ako jediné zo všetkých sídel na mape má trojjazyčné pomenovanie mesto Banská Bystrica, pričom aj v tomto prípade je na prvom mieste uvedený slovenský variant názvu a až po ňom nasleduje názov nemecký a maďarský (Koenig Berg Stadt Bistricza oder Neu Soll der Besztercze Bánya). Napriek skomoleniu niektorých slovenských pomenovaní nám uvedené názvoslovie sídel vypovedá jasnou rečou o dominantnosti slovenského etnika v priestore zachytenom na mapovom liste.

Z predchádzajúcich riadkov vidíme, že na predmetnej mape je zaznamenaná pomerne hustá sídelná sieť. Ak vylúčime rôzne samoty môžeme na mape napočítať 28 vidieckych a dve mestské sídla.

Neoceniteľné sú pre nás predovšetkým nákresy oboch mestských sídel (Banská Bystrica a Radvaň), ktoré sú omnoho detailnejšie ako kartografické zobrazenia ostatných sídel. Už na prvý pohľad je zrejmé, že kartograf venoval omnoho väčšiu pozornosť ich zakresleniu. Pri týchto sídlach preto môžeme sledovať ich stupeň zástavby, pôdorysnú štruktúru, ale aj niektoré významnejšie stavebné objekty.

Banská Bystrica je na mape zakreslená po veľkom požiari mesta (1761). Z charakteru zástavby vlastného mesta a jeho predmestí vidíme, že obnova mesta bola v tomto období už dovŕšená. Ťažisko mestskej zástavby pozorujeme vnútri mestských hradieb. V rámci nej môžeme zreteľne rozlíšiť hlavné námestie v tvare vretenovky, príslušné ulice, ale aj niektoré brány a bašty mestského opevnenia. Z dôležitých stavebných objektov spoznáваме v nákrese mesta areál mestského hradu, kostol sv. Alžbety na Dolnej ulici, Mariánsky stĺp v hornej časti námestia a poníže neho tmavočervenou farbou zvýraznený objekt v radovej zástavbe na námestí, ktorý môžeme stotožniť s katedrálom sv. Františka Xavierskeho.

V zástavbe za hradbami mesta sledujeme už sformované, alebo ešte len formujúce sa predmestia. Predmestie s pretiahnutým námestím sa nachádza za Dolnou bránou v blízkosti sútoku Hrona s Bystricou (Hušták). Na opačnej strane mesta za Hornou bránou, ale aj za Hronskou bránou sledujeme ešte len nepravidelnú zástavbu formujúcich sa mestských predmestí. Menšiu zástavbu domov dešifrujeme tiež na ľavom brehu Hrona oproti Hronskému predmestiu, ktorá sa vzhľadom na terénne dispozície tlačí na mierne úbočie príslušného vrchu Urpín. Najväčšie predmestie však evidujeme na severnom okraji mesta, kde sa zástavba ťahne od Lazovnej a Striebornej brány až do priestoru Medeného Hámra na sútoku Laskomerského potoka s Bystricou.

Obr. 1 Mesto Banská Bystrica na originále mapy 1. vojenského mapovania (výrez)

Rozrastanie banskobystrických predmestí, ale aj rozširovanie zástavby mestiečka Radvaň, viedli k vzájomnému priblíženiu oboch mestských sídel v tomto období na vzdialenosť asi 300 metrov. V zobrazení susednej Radvane môžeme na mape zreteľne pozorovať všetky jej najdôležitejšie stavebné objekty – farský kostol v polohe Hôrka, ako aj dva radvanské kaštieľe (Radvanskovcov a Barciovcov). Severovýchodne od najstaršieho kaštieľa (Radvanskovcov) sa črtá zástavba v tvare vretenovky, ktorú stotožňujeme s najstaršou zástavbou starej Radvane. Od tejto pôvodnej sídelnej formy potom dochádzalo k rozširovaniu zástavby smerom na západ k Barciovskému kaštieľu a popri Hrone na juh až k predchodcovi Tihániovského kaštieľa (ten vznikol až na konci 19. storočia) v blízkosti sídla Kráľová. V čase vyhotovenia listu prvého vojenského mapovania tak mala Radvaň zástavbu sformovanú približne do tvaru prevráteného písmena L. Na rozdiel od poznania stavebných vývojových fáz mestských sídel môže mapa len veľmi málo pomôcť pri sledovaní tohto problému v prípade vidieckych sídel. Tieto boli totiž do mapy často zakresľované len orientačne. Nemôžeme si preto urobiť obraz o pôdorysnej štruktúre sídla, ale ani o počte domov daného sídla.

Nepresnosti v zakreslení počtu domov na mape možno dokázať porovnaním s údajmi o počte domov, ktoré máme k dispozícii z Jozefskej evidencie obyvateľstva Zvolenskej stolice (1787). Podľa nej mal napríklad Majer 28 domov, ale na mape je zakreslená len rovná polovica z nich, Dolné Rakytovce mali 9 domov (v mape je 6), Kremnička 43 domov (v mape len 18). Napodiv sa však stretávame aj s prípadom, kde na mape je zaznamenaný väčší počet domov ako sídlo skutočne malo (napr. Horné Rakytovce mali podľa Jozefskej evidencie len

⁷ Spracoval ju vo svojej štúdií Jozef Gindl. Pozri: J. GINDL, Obyvateľstvo Zvolenskej stolice, s. 90-106.

5 domov avšak na mape je ich zaznačených 8). Napriek tomuto nedostatku však mapové listy prvého vojenského mapovania majú unikátnu výpovednú hodnotu pre rekonštrukciu sídelných pomerov v krajine.

Okrem spomenutých problémov je možné mapu využiť aj pre rekonštrukciu hospodárskeho potenciálu krajiny. Na základe výskumu sledovaného mapového listu môžeme napríklad urobiť výpočet mlynov nachádzajúcich sa v oblasti, presnejšie ich lokalizovať a špecifikovať podľa toho na čo slúžili. Klasických mlynov na mletie obilia sme zaznamenali dokopy 8. Tieto sa nachádzali v blízkosti dedín Horné Rakytovce, Riečka, Senica, Selce (2 mlyny), medzi Tajovom a Skubínom a tiež medzi Šalkovou a Môľcou. Posledný sa nachádzal priamo v dedine Kynceľová. Okrem týchto mlynov registrujeme papierenský mlyn a valchu medzi dedinami Kostaviarska a Sv. Jakub, a mlynské koleso pracujúce pre potrebu brúsiarne na Tajovskom potoku v blízkosti Banskej Bystrice. Napokon na okolí mesta evidujeme aj prachárske mlyny, či skôr stupy poháňané mlynským kolesom, slúžiace na výrobu pušného prachu (Banská Bystrica bola už od 17. storočia jedným z najvýznamnejších stredísk jeho výroby). Tieto stupy sa koncentrovali v troch dolinkách v okolí mesta. V Laskomerskej doline sa nachádzali 3, v dolnej časti Tajovskej doliny 2 a nakoniec v dolnej časti Malachovskej doliny až 8 takýchto stúp. Sklad pušného prachu sa nachádzal v lokalite Belveder (niekdajší autokemping).

Okrem priameho znázornenia hospodárskeho potenciálu do mapy nás na mnohé dôležité informácie hospodárskeho významu upozorňuje aj písomný popis pri niektorých sídlach. Pri dedine Tajov nás tento popis informuje o prítomnosti medenej huty. V prípade Banskej Bystrice sa dozvedáme, že tu rovnako pracuje huta, ale aj medený a železný hámor, a že v meste sídlil komorský dvor.

Na záver nesmieme zabudnúť na možnosť využitia mapy na rekonštrukciu cestnej siete. Hlavné cesty (regionálneho a nadregionálneho významu) na skúmanej mape sa vyznačujú tým, že sa radiálne zbiehajú do Banskej Bystrice. Cesta do Zvolena začínala pri Dolnej bráne, prechádzala cez Hušták, Radvaň a pokračovala ďalej po pravej strane Hrona popri Kráľovej, cez Kremničku a v blízkosti Horných a Dolných Rakytoviec smerom na Zvolen. Na tejto ceste v blízkosti Dolných Rakytoviec stál prístrešný hostinec. Od Hornej brány smerom na východ viedla cesta do Ľupče. Cesta do Liptova a Turca vychádzala od Lazovnej brány a smerovala popri Medenom Hámri, v bezprostrednej blízkosti Kostaviarskej a priamo cez Sv. Jakub ďalej na sever. Ďalšia dôležitá cesta začínala pri Hronskej bráne a smerovala cez Uhlisko na Hornú Mičinu. Aj na tejto ceste nachádzame v tomto období prístrešný hostinec, ktorý bol na vrchole stúpania cesty asi 2,5 km pred Hornou Mičinou. Napokon ako hlavná cesta je na mape znázornená aj odbočka z cesty smerujúcej na sever, ktorá začínala pri Medenom Hámri a pokračovala Laskomerskou dolinou smerom na západ až do blízkosti dediny Podlavice. Tu sa táto cesta zbiehala s ďalšou hlavnou cestou, ktorá viedla od Striebornej brány popri Dolných lúkach smerom na Podlavice (táto zhruba kopírovala líniu dnešnej Tajovskej ulice). Na križovatke oboch ciest pri Podlaviciach sa nachádzal drevený prístrešný kríž. Od tejto križovatky cesta obchádzala zo severu Podlavice a pokračovala až do Tajova.

Okrem týchto hlavných cestných komunikácií sú na mape zakreslené aj miestne komunikácie napájajúce jednotlivé sídla v okolí Banskej Bystrice na hlavné dopravné ťahy, resp. spájajúce sídla s odľahlejšími časťami ich chotárov. Na základe skúmanej mapy môžeme pomerne presne lokalizovať aj jednotlivé mosty, ktoré sú nevyhnutnou súčasťou cestných komunikácií. Všetky mosty sledovanej oblasti boli v tomto čase drevené. Najdôležitejšie spomedzi nich boli mosty cez rieku Hron. Tie registrujeme v Šalkovej, v Banskej Bystrici pred Hronskou bránou, pod parcelou Komorského dvora a na Huštaku, ďalej vyššie Iliášskeho ostrova, ďalší hneď pri dedine Iliáš a napokon vo Vlkanovej.

Cieľom príspevku bolo poukázať na obrovské možnosti využitia tohto jedinečného kartografického fondu pri rekonštrukcii krajiny v minulosti.

Atraktivnosť máp 1. vojenského mapovania spočíva hlavne v ich (na svoju dobu unikátnej) mierke, ako aj fakte, že tvoria sériu pokrývajúcu plochu celej habsburskej monarchie.

Ich význam a možnosti využitia navyše znásobuje aj to, že k jednotlivým mapovým listom boli vyhotovené písomné opisy krajiny (*militärische Landesbeschreibungen*), prezentácia ktorých však nebola predmetom tohto príspevku. Našu snahu bolo zamerať sa vyslovene len na výpovednú hodnotu mapy ako takej. Pre úplnosť spracovania daného problému v budúcnosti bude určite potrebné siahnuť aj po týchto písomných opisoch.

Zaujímavým námetom na spracovanie do budúcnosti by mohlo byť tiež podobné spracovanie skúmaného regiónu na základe mladších máp 2. vojenského (Františkovo) mapovania a komparácia oboch máp so zameraním na sledovanie zmien krajiny medzi oboma vojenskými mapovaniami.

Pramene

Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, Josephinische Landesaufnahme, Colone XIV, Sectio 9.

Edície prameňov

Magyar erdészeti oklevéltár I. (1015 – 1742). Ed. Károly TAGÁNYI. Budapest, 1896.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763 – 1787. Opisi. Josephinische Landesaufnahme 1763 – 1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. Landesbeschreibung. Vincenc RAJŠP et al. (eds.). Band 1 – 7. Ljubljana, 1995 – 2001.

Významné mestá Slovenska na tajných mapách 18. storočia. Zostavil a úvodnú štúdiu napísal Bohuš KLEIN. Bratislava, Veda 2003.

Literatúra

BRŮNA, V., BUCHTA, I., UHLÍŘOVÁ, L. (2003). Interpretace prvků mapy prvního a druhého vojenského mapování. In *Historická geografie* 32. Praha (Historický ústav), s. 93-114.

GINDL, J. (1967). Obyvatelstvo Zvolenskej stolice vo svetle úradnej štatistiky z roku 1788. In *Historický sborník kraja III*. Banská Bystrica (Stredoslovenské vydavateľstvo), s. 90-106.

KLEIN, B. (1999). Jozefínske mapovanie. In *Slovenská archivistika*, XXXIV, č. 2, s. 78-88.

KUCHAŘ, K. (1958). *Naše mapy odedávna do dneška*. Praha (ČSAV).

PRAVDA, J. (2003). *Stručný lexikón kartografie*. Bratislava (Veda).

PRIKRYL, Ľ. V. (1977). *Vývoj mapového zobrazovania Slovenska*. Bratislava (Veda).

PRIKRYL, Ľ. V. (1982). *Slovensko na starých mapách*. Martin (Osveta).

⁸ Najnovšie publikoval popisovaný mapový list aj s vojenským písomným opisom krajiny Bohuš Klein: Významné mestá Slovenska na tajných mapách 18. storočia.

Ako vzornú ukážku publikovania faksimile máp Jozefského mapovania aj spolu s písomnými opismi krajiny možno uviesť príklad Slovinskej republiky, kde 7 zväzkov pramennej edície obsiahlo celé územie tohoto štátu. Pozri: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763 – 1787.

Zusammenfassung

Die Stadt Banská Bystrica und ihre Umgebung auf der Landkarte der ersten militärischen Landesaufnahme

Als Ziel des vorgelegten Beitrags galt der Hinweis auf den riesigen Wert eines Blatts der ersten militärischen Landesaufnahme, die auch unter der Benennung „Josephinische Landesaufnahme“ bekannt war.

Wir haben uns bemüht die Umgegend der Stadt Banská Bystrica am Ende des 18. Jahrhunderts zu rekonstruieren, ohne dass wir die militärische Landesbeschreibungen genützt hätten, die zu den einzelnen Blättern der Landkarte ausgefertigt waren. Aufgrund des detaillierten Studiums des Landkartenblatts haben wir die Informationen über den Charakter des Gewässers und der Vegetation, über die Bevölkerung, die Siedlungsstruktur, das Strassennetz sowie über den wirtschaftlichen Potential des Landes erhalten. Um die Vollständigkeit der Verarbeitung des gegebenen

Problems zu erreichen, werden in der Zukunft auch die militärische Landesbeschreibungen nötig gebraucht. Als interessantes Thema des weiteren Studiums könnte auch der Vergleich des studierten Landkartenblatts und der jüngeren Landkarte der zweiten militärischen Landesaufnahme, also der „Franziseischen Landesaufnahme“, und die Beobachtung des Vorgangs der Landesveränderungen in dem Zeitabschnitt zwischen beiden Landesaufnahmen gesehen werden.

Abb. 1 Die Stadt Banská Bystrica auf der Landkarte der ersten militärischen Landesaufnahme (der Ausschnitt aus dem Landkartenblatt)